

Marianne Marlene Tiik

Tartu Ülikooli raamatukogu raamatukoguhoidja,
näituse „Õpetusest võrsub iva. Eestikeelsest
loengukonspektist kõrgkooliõpikuni“ peakuraator

Foto: Lilian Mengel

Mõtisklusi eesti õpetusliku kirjasõna näituselt Tartu Ülikooli raamatukogus

2025. aastal täitub 500 aastat esimese eestikeelse trükise ilmunisest. Ehkki avalikkus räägib eelkõige eesti raamatu aastast, on ühtaegu tegemist ka eesti kirjakeele poole tuhande aasta juubeliga. Auväärse tähtpäeva puhul avasime 30. jaanuaril 2025 Tartu Ülikooli raamatukogus aasta lõpuni kestva algupärasele eestikeelsele kõrgkooliõpikule pühendatud näituse „Õpetusest võrsub iva. Eestikeelsest loengukonspektist kõrgkooliõpikuni“, mille õppejõudude nõustamisel koostasid raamatukogutöötajad. Näituse põhirõhk on raamatutel, mille najal on Tartu Ülikoolis aegade vältel õpetatud ja õpitud. Akadeemiline kõrgharidus vajab tänapäevalgi tunduvalt laiemat baasi teadmiste ammutamiseks, kui heakskiidetud õpikutel on pakkuda, liati siis veel ülemöödunud sajandil, mil ülikooliharidusega inimeselt eeldati enam-vähem entsüklopeedilist silmaringi. Nii sai näitusele lisaks otsitud ka teoseid, mis õpiku nime alla otseselt ei mahu, aga on ülikooli õppeprotsessis olnud olulisel kohal.

Teekond emakeelse hariduseni

Mida on meile andnud need 500 aastat? Need tähendavad viit sajandit koos eestikeelse raamatuga, mis on eesti rahvast valgustanud, ühte liitnud ja kõrgemate püüdlusteni juhitanud, samas paraku mõnikord ka lahutanud ja erimeelsusi külvanud.

Pool tuhat aastat tagasi, enne reformatsiooni, oli kirjaoskus Vana-Liivimaal, sh Eestis, sama harva esinev nähtus kui mujal kristlikus Euroopas. Kirjaoskust peeti tollal kas kutse- või ametioskuseks, samalaadselt maalimis- või vehklemiskunsti ja kullassepa oskustega. Eelkõige läks seda vaja vaimulikel või võimukandjate ja suurkaupmeeste teenistuses olevatel kirjutajatel. Hariduse andmist kureeris katoliku kirik ning seda jagati ladina keeles, peamiselt kloostrite ning toomkirikute juurde kuulunud koolides, kuigi mõnes jõukamas keskuses, näiteks hansalinnas Tallinnas, rajati ka linnakoole teiste kirikute juurde.

Martin Luther (1483–1546) ei olnud meie tagasivaatepunktist hinnates pelgalt usupuhastaja, vaid üks Euroopa ajaloo mõjukamaid revolutsionääre. Tagajärgede põhjanevust lõpuni aimamata pööras ta olukorra Euroopa vaimuelus ning teadmiste ja ideede levikul pea peale, tehes kirjatundmisest igameheoskuse. Luteri kirik kaotas preestri kui jumala ja inimese vahemehe rolli – igaüks pidi enda vahekorra jumalaga nüüdsest ise ja otse sirgeks ajama ning kirikuõpetaja taandus abistaja ja nõuandja rolli. Uus ilmakord nõudis igaühelt pühakirja lugemise oskust tema emakeeles. Õnneks oli saksa leiutaja **Johannes Gutenberg** kolmveerand sajandit varem meisterdanud trükipressi, mis võimaldas nii saksa, eesti kui ka pea kõigisse teistesse Euroopa rahvuskeeltesse tõlgitud jumalasõna kiiresti ja efektiivselt kättesaadavaks teha.

1525. aastal trükitud esimene eesti keelt sisaldanud raamat jäi Lübecki tolli kinni, küll aga jõudis 1535. aastal ilmunud **Wanradti** ja **Koelli** katekismus Tallinna pärale. Umbkaudu aastal 1685 avaldas **Bengt Gottfried Forselius** aabitsa ja avas sellega tee ka talurahva laste koolitamiseks.

Ühtse eesti kirjakeele ja haritlaskonna väljakujunemine

1739. aastal ilmunud **Anton Thor Helle** terviklik piiblitõlge fikseeris ühtse eesti kirjakeele. Pärast Põhjasõda (1700–1721) meie maad laastanud rüüstamiste, näljahäda ja katku aastatel, kui ellu jäi vaid üks kolmandik senisest rahvast, sai Piibli maakeelde tõlkimise vägiteoga hakkama kohalik kirikuõpetaja Jüri kihelkonnas, kus loeti kokku vaid kaheksa kirjaoskajat. Kelle tarvis ometi? Võiks ju arvata, et kui nälg on varuks ja kõigest on karjuv puudus, siis üks paks raamat peaks küll see viimane mure olema. Aga kas me ilma teerajajate ja eelkäijateta, olgu nad siis eesti verd või muul

ajendil eesti meelt, ilma hulljulge pealehakkamise ning visa jonnita oleks täna üldse olemas? Eks tänapäevalgi arvavad osa ajaloolasi, et eesti rahva kestma jäämine saksa ja vene „veskikivide“ vahel on üks Euroopa ajaloo imekspandav vemp.

Ilmalikus vaates liitis 1739. aasta Piibel põhja- ja lõunaeestlased kokku ühise kirjakeelega rahvaks. Rikkaliku sõnavara ning korrastatud grammatikaga eesti keele toel kinkis piiblitõlge meie rahvale samad lood, millest rääkisid, kirjutasid, maalisid ja löid helindeid läänemaaailma suurvaimud. Ühtsest eesti kirjakeelest sai hindamatu tööriist peagi sündivatele vallakohtutele, postisüsteemile ja haridusasutustele. Pikemas plaanis kindlustas Thor Helle ja tema abiliste suur töö eesti keele, kultuuri ja rahvuse püsimise läbi möödunud ja eelseisvate aegade, trotsides suurrahvaste ja võõrkeelte tõmbetuuli.

1821. aastal hakkas ilmuma **Otto Wilhelm Masingu** Marahwa Näddala-Leht ning kudemajad pidid hakkama peeruvalgust lugejatega jagama. Kui juba oli, mida lugeda, siis ei hoidnud eestlasi tagasi ei rasked ajad ega olud. Hariduse taganõudmine kujunes Eestis üldrahvalikuks harrastuseks ning juba 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oskas lugeda üle 91% Eesti elanikest. Hariduse tähtsustamine ei saanud eesti rahvale omaseks mitte võluväl ega hetkelise ilmutuse läbi, vaid põlvkondade järjepideva kogemuse najal, läbi harivate eestikeelsete tekstide lugemise ning neist õpitu najal enda elu edendamisel saavutatud positiivse kogemuse toel. **Johann Voldemar Jannsen** (1859: 98) kirjutas aastal 1859: „Häbbenegem ennast allati, kui rummalad olleme, agga ei ial mitte sepärrast, et Eestlased olleme.“

Uue ja eneseuhke Euroopa kultuurrahvana rajati 1918. aastal demokraatlik, edumeelne ja edukas Eesti Vabariik, kus koolilapsed tänapäeval PISA testides rahvusvahelisi edetabeleid kroonivad. Otsustava tõuke eesti haritlaskonna väljakujunemiseks ning selle toel omakeelse hariduse edendamiseks ja asjakohaste õpperaamatute väljaandmiseks andis Tartu Ülikooli taasavamine 1802. aastal. Vene keisririigi ainsasse saksakeelsesesse ülikooli kogunesid õpetama mainekad teadlased. Ülikooli ümber koondusid haritlased ja kõrgemat haridust taga nõudvate inimeste hulka lisandus iga aastaga üha enam eestlasi. Mida taasasutamisaktile alla kirjutanud keiser Aleksander I ei osanud ette näha, oli asjaolu, et suur osa hilisematest kõrgelt haritud Vene impeeriumi hauakaevajatest – emakeelele ja sünnipaigale vaatamata – omandasid ülikoolihariduse just Tartus.

Näituse ülesehitusest

Ülikooli raamatukogu tähtpäevanäitusel välja pandud raamatud jäävad viimase kahesaja aasta piiridesse. Esitletavad trükised – olgu digiteerituna või ehedal kujul riulis – on enamasti jaotatud nelja perioodi vahel, mis on piiritletud Eesti ajaloo järskude ja sageli välisest vägivallast tingitud pööretega. Näitust ette valmistades mõtisklesin korduvalt, et enesestmõistetavalt oleks õppekirjandus teisenenud ja uuenenud ka ilma pealesunnitud dramaatiliste ajalooliste üleminekuteta. Paraku ei saa me kunagi teada, kuidas täpselt ja kui kiiresti need muutused oleks aset leidnud ning mida me oleks tänase reaalse hetkeolukorraga võrreldes võitnud või kaotanud. Õpperaamatud on ikka ja alati oma aja ning ümbritsevate olude peegeldajad, tihtipeale isegi värvikamalt ja kõnekamalt kui ilukirjandus. Näitusele raamatuid valides oli põnev mõistatada, kuidas mingi ammune tekst tänast vaatajat võiks kõnetada.

Olen kindel, et õige mulje eestikeelse õppekirjanduse arengust saab igaüks oma silmaga vaadates ja meeltega hinnates. Ma ei kahtle, et Tartu Ülikooli vilistlased ja paljud teisedki on vähemalt oma erialasse puutuva õppekirjanduse vaagimisel kaugelt adekvaatsemad ja kompetentsemad kui raamatukoguhoidjad. Sestap ei tee ma lootusetut katset näituse sisu ja eksponaate ülevaatliselt „ära kirjeldada“. Püüan vaid lühidalt iseloomustada eespool mainitud nelja ajaperioodi algupärase eestikeelse õpetusliku kirjanduse arengus.

Enne omariiklust ehk kuni 1918

Kuigi esimesed eestikeelsed trükised eesti autoritelt ilmusid paljudel erialadel juba 19. sajandil, olid need sageli kas kompilatsioonid¹, pooltõlked või -ümberjutustused, mille olid kirja pannud rahvaalgustajad, mitte käsitletava eriala asjatundjad.

Eesti keelt hakati Tartu Ülikoolis õpetama 1803. aastal, sihtrühmaks muu emakeelega tulevased pastorid. Esimene lektor oli Tartu saksa koguduse pastor **Friedrich David Lenz**. Kuna tolleaegse ülikooli töös peeti „ülikooliväärilisteks“ keelteks ainult ladina, kreeka ja heebrea keelt, ei hinnatud seda avalikku äramärkimist väärivaks sündmuseks. Kui 1874. aastal

¹ Teiste autorite töödest kokku kirjutatud, ilma iseseisva loominguta koostatud teos.

sai lektoriks Leipzgis doktorikraadi omandanud eestlane **Mihkel Veske**, lisandus kuulajaskonda ka muid keelehuvilisi ja eesti keelest sai ülikoolis teadusliku uurimise objekt.

Näitusel on digiteerituna eksponeeritud O. W. Masingu välja antud Marahwa Näddala-Leht, esimene järjepidev ja sisukas eestikeelne talurahvaleht. Masingu eesmärk, nii ajalehe kui ka muude kirjutistega, oli jagada talupoegadele uusi teadmisi ja õpetada neid oma peaga mõtlema. Sedasama ajalehte kasutas oma loengutes esimene eestlasest eesti keele lektor **Dietrich Heinrich Jürgenson**, et käsitleda selle põhjal eesti keele süntaksi reegleid ja pakkuda Hupeli (saksakeelsele) eesti keele grammatikale elulähedasemat lisa.

Kuidas õppeasutused ja õpperaamatud kokku kuuluvad, on 1872. aastal kirjutanud Jakob Hurt: „Kooliraamatud ei tule iale enne välja, kui neid tarvis. On kool asutatud ehk asutamise pääl, siis muretsetakse ka tarviliste raamatute eest. Kool ja kooliraamatud sünnivad alati ühtlasi ilma ja kasvavad ühes koos aegamööda suuremaks. Raamatute pruukimine koolis, õpetades ja õppides avaldab nende puudused ja vead kõige paremini üles ja niisuguse tähelepanemise pääle kooli toas saavad siis raamatud aegamööda igapidi parandatud ja täielisemaks tehtud. Kool ja kooliraamatud on kaksikvennad, keda tõine teisest mitte lahutada ei või. Puudub kool, siis puuduvad ka raamatud, aga sünnib kool ilma, siis tulevad ka raamatud taga järele.“ (Hurt 2005 [1872])

Eesti Vabariigi aeg 1918–1940

Alles siia, viimase viiendiku algusesse emakeelse kirjasõna poolt läbitud teest, mahuvad ka esimesed spetsiaalselt kõrgkooliõpikuks kirjutatud eestikeelsed raamatud – ükskõik kui arhailised need tänasele sirvijale ka ei tundu. Samas tunnetame me aja kulgemise ja maailma muutumise kiirenemist üsna selgelt – kui mitte valusalt – juba ka iseenda eluaja piires. Mõnel erialal tunduvad pelgalt kümnendivanused õpikud juba praegu „dinosauruste epohhi“ kuuluvat.

Uus ajastu algas, kui ülikool 1. detsembril 1919 Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolina pidulikult taasavati. Aga selleks ajaks, kui kutsutud ja seatud aukandjad ülikooli aulasse avaaktusele kogunema hakkasid, olid alustamiseks vajalikud eesti keeles õpetada mõistvad lektorid, peaaasjalikult ülikooli enda vilistlased, juba välja valitud ja ametisse palgatud. Kohe

vallandus ka eestikeelse õppe- ja teaduskirjanduse väljaandmise buum. Vaid mõne aasta jooksul kirjutati – sageli varasemate konspektide baasil – või tõlgiti võõrkeeltest põhiosa eestikeelseks õppetööks esmavajalikest raamatutest. Pea iga professor pidas enda eriala õppekirjanduse avaldamist oma töö enesestmõistetavaks osaks. 1930. aastatel asendus kvantitatiivne areng kvalitatiivsega. Eesti keeles ilmus üha enam ülikooli õppejõudude originaaluuringutel põhinevaid teadustöid ning nendele tuginevat õppekirjandust, näiteks Johannes Piiperi „Sissejuhatus üldzooloogiasse I“ (1937), Alfred Koorti „Sissejuhatus filosoofiasse“ (1938), Olaf Silla „Eesti kirikulugu“ (1938) ja Karl Schlossmanni „Üldine mikrobioloogia ja immuunsusõpetus“ (1940). Rajati tänapäevani kestev ja kandev emakeelse kõrghariduse vundament. Paraku jõuti heale Euroopa tasemele ajal, kui teine maailmasõda juba uksele koputas.

Okupatsioonide aeg 1940–1991

Okupatsiooniaastatel tuli nii meie rahval kui ka ülikoolil üle elada palju sellist, mida me tahaksime parema meelega unustada. Aga raamatukogu on meelepidamise, mitte unustamise paik, siin on kõik ajad riulitel kõrvuti.

Vaatamata võõrvõimude plaanidele ei katkenud originaalse õppekirjanduse – eesti keeles õppimise ja õpetamise lugu – isegi mitte kõrghariduse tasemel. Mõistes, et teadusmõtte vabadus on väga ohtlik osa inimõtte vabadusest, keelustasid ja kõrvaldasid okupatsioonivõimud raamatukogudest rõhuva enamuse seni ilmunud eestikeelsest õppekirjandusest. Usaldusväärseteks hinnati vaid Moskvast avaldatud kõrgkooliõpikuid, mida tuli tõlkida kohalikku keelde seni, kuni rohkem eestlasi hakkas vene keelt valdama. Õnneks leidis ülikoolis õppejõude, kes koostasid kibekiiresti ise uued õppematerjalid, et vajalikud teadmised tudengitele kättesaadavaks teha, näiteks Gunnar Kangro „Kõrgem algebra“ (I 1948, II 1950), Juhan Auli jt „Eesti NSV imetajad“ (1957) ja Vilma Trummali „Arheoloogia alused I“ (1958). Kuigi kirjutada tuli tsensuuri kitsastest väravatest läbi mahtuval kujul, sündis see siiski eesti keeles ning Eesti olusid ja vajadusi arvestavalt.

Tulemused olid valdkonniti erinevad, lähtudes nii eriala iseloomust kui ka teise maailmasõja ajal ning järel kaotatud kvalifitseeritud õppejõudude kaadri taastumisest. Aastakümnete möödudes õpiti piiratud võimalusi üha paremini kasutama ning kohati küündisid uued publikatsioonid ja

õpikud taas ülikoolile au tegeva kvaliteedini. Näideteks Paul Ariste „Maailma keeled“ (I 1967, II 1969), Anton Kiviku jt „Üldkirurgia“ (1976) ning Lembit Allikmetsa ja Leo Nurmandi „Farmakoloogia I“ (1982).

Taasiseseisvumisest 1991. aastal tänapäevani

Juba taasiseseisvumise eelõhtul algas uue tõusu aeg, mis loodetavasti kestab kauemini kui meie tänavuse juubeli mõõdupuuks olevad 500 aastat. Teadusmõtte ja õpetamise vabaduse taastamine moodustasid olulise osa Eesti taasiseseisvumisest, kuigi sellest palju ei kirjutata ega räägita. Õppekirjanduse „põllul“ algas kõik keelatu ja hävitatud taasavastamisest ning -avaldamisest. Järgnes paljuskümnendite 1920.–1930. aastatega sarnane buumi ja uue kvaliteedini jõudmise ajajärk.

Avanemine Euroopale ja maailmateadusele on seekord palju sügavam ning põhjalikum. Internet on tõusnud trükitud kirjasonast mõjukamaks meediumiks ning inimesed tunnevad kunstari endale kuklasse hingamas. Sestap võime juba ette kindlalt öelda, et järgmise 500 aasta jooksul muutub õppimine ja õpetamine veelgi tuntavamalt, kui see on juhtunud 1525. aastast tänapäevani.

Kokkuvõtteks

Näituse kuraatorina arvan, et varasemate sajandite õpperaamatud võivad meie silmadele uskumatult naiivsed paista, kuid samas on need olulised ja kandvad kivid alusmüüris, millele me tänapäeva eesti kultuuri- ja haridusloo templit toetame. Nii kesk paremaid kui ka halvemaid aegu on eesti keele ja meele kandjad alati edasi liikunud eelkäijatele toetudes ja nende jälgedes. Muutuvas maailmas on meie kohus otsida tänapäevaseid vastuseid nii uutele kui ka igipõliste küsimustele. 20. sajandi alguse psühhiaater, publitsist ja kultuuritegelane Juhan Luiga on öelnud: „Inimene ei ole oma aja laps. Ta on kogu eelkäiva aja laps“ (Laaman 1937: 907).

Viidatud kirjandus

- Hurt, Jakob 2005. Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. – Looja ees. Tartu: Ilmamaa.
- Jannsen, Johann Voldemar 1859. Sannummed ommalt maalt. – Perno Postimees ehk Näddalileht 13, 98.
- Laaman, Eduard 1937. Juhan Luiga kui ideoloog. – Looming 8, 907.